

In 1892 was de tweede industriële revolutie in het Brusselse reeds een dertigtal jaren aan de gang. Nadat haar belang in de katoenverwerkende nijverheid tijdens de eerste helft van de 19de eeuw volledig was afgenomen, vormde Brussel vanaf de vijftiger jaren opnieuw een belangrijk centrum van industriële ontwikkeling. Vooral het zuiden van de hoofdstad, ook de laagstad genoemd, telde met Anderlecht, Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Gillis en in mindere mate Vorst en Schaerbeek heel wat bedrijven.

De belangrijkste sectoren waren wel de textiel, de chemie en de metaalconstructie.

Een belangrijke factor in de tweede industriële take-off was de arbeidsfactor. Met de crisis van 1846-1848 hadden heel wat gezinnen uit landelijke milieus zich in het stedelijk-industrieel milieu van Brussel gevestigd. De toeloop was zelfs zodanig dat diverse gemeenten speciale politiereglementen uitvaardigden, waarbij landlopers (lees werkloze migranten) gevisieerd werden.

Eenieder stond dus sterk onder druk om toch maar aan werk te geraken. Een dergelijk werkloosheidssyndroom kon alleen maar de lonen drukken. Door het lage loonniveau werd de consumptie op haar beurt teruggebracht tot het allernoodzakelijkste.

In regel slorpte de huur van een vaak krotterige woonkamer een belangrijk deel van het loon op. Immers van 1850 af speelde niet alleen de degressieve loonspiraal in het nadeel van de loontrekkenden, ook de onderbehuizing drukte zwaar op het dagelijkse bestaan. Door de massale toeloop van ongeschoolde arbeidskrachten daalde het gemiddelde loon en steeg de gemiddelde huurprijs wegens gebrek aan voldoende behuizing. Terwijl het intergemeentelijk migratiepatroon tijdens de eerste helft van de 19de eeuw stabiel kan genoemd worden, kwam dit patroon vanaf circa 1860 in een versnelde beweging terecht.

Een zicht op de Planeetsteeg. Tussen de fabrieken en de Zenne woonden er gemiddeld zo'n 11,5 personen per huis.

Tussen 1860 en 1910 hebben de lage lonen en de hoge huur ervoor gezorgd dat arbeiders gemiddeld om de twee jaar verhuisden. Vooral de kleinburgerij (middenstand) haalde profijt uit de scheefgegroeide woonsituatie. Op beperkte oppervlakten werden arbeiderswoningen opgetrokken die in hun geheel of per kamer werden verhuurd.

Aangezien de wettelijke verplichtingen i.v.m. de sanitaire staat van de woningen geruime tijd bijna onbestaande waren, kon men de onmogelijkste situaties meemaken. Zo kon een marmerhandelaar uit Anderlecht nog in 1903 de gebouwen van het naar Ruisbroek uitgeweken S.A. *Pour la Fabrication de Chapeaux de Feutre d'Anderlecht* opkopen om het complex, zo'n 1,16 ha groot, deels af te breken en deels om te bouwen tot woningen. Sommige huurders hadden nauwelijks enig licht of lucht en moesten voor water een eind ver lopen. In de context van de gegeven woonsituatie werd reeds vanaf 1850 op hoog politiek niveau (de Rogierdoctrine) en nadien op gemeentelijk vlak, nagedacht over het probleem. Het ingrijpen in wan-toestanden bleef, vooral bij gebrek aan wettelijke middelen, in eerste instantie beperkt tot rapporten en vermaningen.

"Cité Dauvoin : te weinig verse lucht en een zwakke lichtdensiteit".

Tegen het begin van de 20ste eeuw kregen de verschillende instanties meer greep op de situatie.

Hoe erbarmelijk het eigenlijk gesteld was op het einde van de 19de eeuw getuigen, naast de gemeentelijke verslagen ook een aantal al dan niet in opdracht geschreven rapporten. Zo kwam in 1892 een honderdtal bladzijden tellend rapport klaar over de woonsituatie in de arbeiderswijken van Anderlecht : "Rapport sur l'état du logement de la classe ouvrière à Anderlecht-Cureghem". Aangevuld met feitelijke gegevens (uit gemeenteverslagen, kadaster, ...) vormt dit rapport de basis van volgende commentaren.

Situatieschets Anderlecht 1890 :
33.000 inwoners; 3.863 huizen; 229 bedrijven eerste klasse, 812 bedrijven tweede klasse; 111 stoommachines. Het gewicht van de industriële activiteit lag in de deelgemeente Kuregem (350 ha).

Fabrieken en woonwijken waren er door elkaar ingeplant. Regelmatig regende het dan ook klachten over de geuroverlast van de fabrieken. Hier lag het eerste onhygiënische aspect : de ongezonde omgeving.

Daarnaast was er de hygiënische situatie, eigen aan de verschillende woonwijken, cités en stegen. Kenmerkend voor

deze woonwijken was de monopoliepositie van de eigenaars en de groepering van de woningen rond een straat of een binnenplein. Dit stramien vinden we overigens ook elders terug. De meeste cités en stegen in Anderlecht (31 in totaal) telden tussen de 10 en 52 huizen. De gemiddelde grondoppervlakte bedroeg 22 m². De huishuur varieerde tussen 8 en 30 fr. per maand. In de wijken zelf waren er grote verschillen. Zo bedroeg in de cité Michiels (ook cité Argentine genoemd) de huur van twee kamers op het gelijkvloers 14 fr. per maand; voor twee kamers op de eerste verdieping betaalde de huurder 8 fr. per maand (een man verdiende tussen 1 en 5,50 fr. per dag). Om een idee te krijgen van de woonsituatie op het einde van de 19de eeuw, volstaat het kennis te nemen van volgende gegevens :

Aantal arbeidersgezinnen in Anderlecht (1897) : 4.571

wonende in 1 huis	:	911	:	19,9 %
op 3 kamers	:	439	:	9,6 %
op 2 kamers	:	2.052	:	44,89 %
op 1 kamer	:	991	:	21,68 %
op 1 zolderkamertje	:	173	:	3,76 %

Niet zelden overschreed het aantal inwoners per huis 10 personen. Daar Kuregem elke winter overstroomde waren vele muren vochtig, terwijl met de lage waterstand van de Zenne in de zomer, de stank van de rivier de huizen binnendrong. Eén van de wijken die langs de Zenne lag, was de *Planeetsteeg*.

Gebouwd in 1830 (12 huizen) en 1864 (8 bijgebouwd) telde deze steeg na de afbraak van 3 huizen in 1892 nog 17 huizen.

De gemiddelde basisoppervlakte was 22 m². Eigenaar was de Brusselse beenhouwer P. Van Cappelen. Met 197 bewoners verbleven gemiddeld 11,5 personen in één huis. De muren waren aan de buitenkant witgekalkt en onderaan afgewerkt met een peklaag tot op één meter vanaf de grondlijn. Voor alle huishoudens waren één waterpomp en twee toiletten voorhanden. Het weinige water dat voor handen was bevatte teveel nitraat en teveel zout met een chloorgemiddelde van 0.195 per liter en

een residufactor van 1.19.

In de nabijgelegen *Maansteeg* was het water zelfs zo slecht dat het niet eens als spoelwater kon gebruikt worden. Ook in andere woonwijken kwam de slechte kwaliteit van het pompwater als voornaamste klacht naar voren. Daarnaast bleek de gebrekkige verluchting en een beperkte lichtdensiteit een vaak gehoorde klacht.

Onder de auspiciën van de "S.A. Compagnie immobilière de Belgique" kwam vanaf 1868 een nieuwe behuizingsgolf met sociale en commerciële doeleinden op gang. Hierbij hechtte men groot belang aan de hygiënische situatie en aan het verwerven van bezit. De 52 huizen die vanaf 1871 bewoond werden, telden op dat ogenblik een gemiddelde van 7,1 inwoners per huis. Het complex bestond uit blokken van vier woningen omgeven door een tuin. Eén woning had een benedenverdieping met 2 vertrekken, een bovenverdieping met eveneens 2 vertrekken, een zolder en een kelder. De huur lag met 22,5 fr. per maand erg hoog, zodat in het begin vooral de beter begoede arbeiders er hun intrek namen. Hierin kwam vrij vlug een verandering. De bewoonbare oppervlakte werd in twee gedeeld, waardoor één familie op de benedenverdieping en één op de bovenverdieping huisde. Dit met alle gevolgen voor de hygiënische staat van de gebouwen.

De toiletten waren in de huizen aangebracht, maar de pompen stonden nog steeds buiten. Uit de enquête van 1892 bleek dat ook hier het water ondrinkbaar was door de hoge residufactor (1.54). Aangezien de cité even buiten het industriecentrum lag, viel de luchtfactor naast een goede lichtinval positief uit. De andere wijken kregen pas na de overwelving van de Zenne in Anderlecht en een gemeentepolitiek die vanaf 1925 gericht was op een drastische sanering van de arbeiderswijken, een gezonder karakter. Zodoende kwam een einde aan de nefaste evolutie van de behuizing die met de crisisjaren 1846-1848 was ingezet.

